

Söylemsel ve İdeolojik Bir İnşa Olarak Aşiret¹

SEBAHATTİN ŞEN

Bu metinde aşiret kavramının ve onun kullanılma biçimlerinin Türklüğün Kürtlük karşısındaki egemen konumuyla ilişkili olduğunu ve söz konusu egemenlik ilişkisini görünür kılan ve yeniden üreten söylemsel ve ideolojik bir inşa olduğunu iddia edeceğim.

Aşiret (tribe) terimi, Sosyal Bilimlerin farklı disiplinlerinde sıklıkla yer almakla birlikte, esas olarak Antropoloji ve Etnografya literatüründe belli toplumsal yapıların, örüntülerin ve ilişkilerin analizi için kullanılmaktadır. Batı-dışı dünyada, modern öncesi ya da 'ilkel' olduğu varsayılan grup ve toplulukları araştırmak için kurulan antropoloji ve etnoloji literatürü içinde aşiret kavramı, önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla en azından antropoloji ve etnoloji literatüründe bu kavram, Avrupa-merkezci bir yaklaşımla, uzun süre vahşilik, ilkellik ve geri kalmışlık gibi söylemlerle ilişkili bir biçimde kullanılmıştır. Bu bağlam, Wallerstein'in vurguladığı Avrupa'da Sosyal Bilimlerin ortaya çıkış sürecinde belli egemenlik ve iktidar süreçlerini görünür kılan bir işbölümünü hatırlatıyor. Bugün artık işlevsel olmayan olan bu işbölümüne göre Batı kendisini yani modern toplumları Sosyoloji, İktisat ve Siyaset Bilimi disiplinleri aracılığıyla kavrayacaktı. Geçmiş/Şimdi ve

1 Bu metnin ilk halini 2017'de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji Bölümü tarafından organize edilen *Türkiye'de Aşiret Gerçeği Sempozyum'unda* bildiri olarak sundum. Sempozyumdan sonra bildirilerin Bağlam Yayınları için derleneceği tarafıma duyuruldu ve benden de bildiri metni istendi. Okuduğunuz metni sosyoloji bölümüne gönderdim. Tarafıma herhangi bir geri dönüş olmadan bölüm başkanın derlemeci olduğu kitabın yayımlandığını ama benden istenen yazının kitabın içinde yer olmadığını öğrendim. Bu sansürün iki nedeni olabilir. Sempozyumdan birkaç gün önce KHK ile ihraç edilmiş olmam derlemeciyi barış imzacısı birinin metnini derlemeye koymada korkutmuş olabilir. İkincisi sempozyumun ve sunulan bildirilerin, metnimin sorunsallaştırdığı insanın parçasını oluşturduğuna yönelik eleştirisi. Yani sempozyuma ve sunulan bildirilere karşı işleyen bir metin söz konusu.

Medeni/Öteki ya da Avrupalı/Avrupalı olmayan ayrımı Tarihi, Antropolojiyi ve Şark Çalışmalarını diğer üç disiplinden farklılaştırıyordu.² Dolayısıyla bir çalışma alanı oryantalizm Fars, Arap, Çin gibi Doğu'nun kadim ama yine de Avrupa'dan biraz eksik olduğu düşünülen dillerini ve kültürlerini araştıracaktı. Geriye ise yani 'kadim medeniyetlerin' gölgesinde kültürler, inançlar, diller topluluklar kalıyordu. Modern olmadığı için ilkel olduğu düşünülen bu küçük dil ve toplulukları ise antropoloji araştıracaktı. Buradan hareketle antropolojinin ve genel olarak sosyal bilimlerin kullandığı sınıflandırmaların ve kavramların hakikati yansıtan nötr ve tarafsız kategoriler olmadığını belli iktidar ilişkileri içerisinde şekillenen söylemlerle bağlantılı olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bilimsel alanların ve bilginin iktidar ilişkileri içerisinde oluşan karakteri ile ilgili Michel Foucault'nun metinlerine bakılabilir. Bu bağlamda Antropoloji disiplininin Avrupalı olmayan toplumları araştırmak için geliştirdiği kavramsal repertuarının Avrupa-merkezci karakteri haklı olarak eleştirilmiştir.

Bir İnşa Faaliyeti Olarak Aşiret

Aşiret terimi, Türkiye'de kullanılma biçimleri düşünüldüğünde, belli toplumsal yapı ve ilişkileri anlamlandıran nötr ve tarafsız bir kavram değildir. Diğer bir ifadeyle aşiret teriminin Kürtlerle ve onların yaşadığı yerlerle bağlantılı kullanımlarına bakıldığında, toplumsal bir birim ve ilişkiler örüntüsü olmanın ötesinde, belli egemenlik ve iktidar ilişkilerini görünür kılan söylemsel ve ideolojik bir inşaya işaret eder. Aşiretin toplumsal uzamda ekonomik, kültürel, siyasi, ilişkilerin göstereninin dışında, söylemsel bir inşa olması onun belli iktidar ilişkileri içerisinde kurulduğunu göstermektedir. Söz konusu iktidar ilişkisini ortaya çıkaran tarihsel durum ise Osmanlı-Türk devletleriyle Kürtlerle meskûn coğrafyalar arasındaki egemenlik ilişkileridir. Osmanlı devletinde özellikle Tanzimat sonrası yaşanan merkezileşme çabalarıyla belirginleşen bu egemenlik ve iktidar ilişkileri Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte farklı ve çok boyutlu görünüm ve biçimler olarak bugüne kadar devam etmiştir. Kuşkusuz ki bu egemenlik ve iktidar ilişkileri, Osmanlı devletinin son dönemlerinde başlayan, Cumhuriyet'in kuruluşuyla farklı biçimler olarak radikalleşen modernleşme/Batılılaşma, laikleşme, merkezileşme, millileşme ve kolonizasyon süreçlerinin içerisinde şekilleniyordu. Başka şekilde ifade edilirse, bu süreçler ve dönüşümler Kürtlerle meskûn coğrafyalarda yürürlükte olagelen egemenlik ve tahakküm ilişkilerinin mahiyetini belirliyordu. Dolayısıyla aşiretin söylemsel ve ideolojik inşası, tarihsel olarak kurulmuş ve farklı zaman ve mekânlarda başka biçimler almış egemenlik ve iktidar ilişkileriyle bağlantılıdır.

2 Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, 192.

Türklük ile Kürtlük arasındaki egemenlik ilişkileriyle bağlantılı olarak aşiretin söylemsel inşaya dönüşmesinde akademik araştırma ve siyasi analiz önemli bir paya sahiptir.³ Her iki alan için analitik bir güce dönüşen aşiret kategorisi, akademik ve politik söylemin Kürtlerin ve onların yaşadığı coğrafyaların bütün ‘gizemini’ çözen büyümlü terimi olarak iş görmüştür ve halen de görmektedir. Peki, Kürtlerle meskûn coğrafyaların ‘örtüsünü’ kaldıracak, orada yaşayanların ‘hakikatini’ ortaya çıkaracak ‘büyü bozucu’ bir analitik kavram olarak aşiret kategorisinin bugün hala ısrarla kullanılmasını nasıl anlamak gerekiyor? Her kavramın tarihsel olduğunu kabul ediyorsak eğer, Kürtler söz konusu olduğu zaman, aşiret kavramı neden tarihsel olanın dışına çıkıp, tarih-üstü bir kavrama dönüşüyor? Kürtlerle meskûn coğrafyaların ve oradaki toplumsal, ekonomik, kültürel ve politik ilişkilerin çözümleyici bir analizi için– başka kavramlarla birlikte– aşiret kategorisi kullanılabilir. Zaten pek çok çalışmada kullanılmıştır. Ancak Kürtlerle meskûn coğrafyalarda, 19. Yüzyılın ortalarında Osmanlı devletinin müdahaleleri ve özellikle cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte merkezileşme, millileşme, sömürgeleştirme politikalarıyla ilişkili olarak, toplumsal demografik, kültürel, ekonomik, ilişkiler ve dinamikler radikal bir biçimde dönüşmüştür. Doğu

3 Bu noktada akademik araştırmalardan önce, Osmanlı bürokratlarıyla başlayan Kemalist asker bürokratlarla devam eden aşiretlerin topografik dağılımları, tasnifleri/tarihsel soykütükleri gibi çalışmaların olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bu metnin sınırlarını aşmakla birlikte devlet mekanizması içerisinde oluşturulan bu kayıt, arşiv ve raporlara bakmak özellikle devletin geliştirdiği söylemsel ve kurumsal pratiklerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda Malmisanij’in Kürtçe, Kürtler, Kürt Meselesi ve Kürdistan üzerine resmi kurumların ve ideolojinin çerçevesinde üretilen metinleri ayırmak için geliştirdiği anti-Kürdoloji ve gizli Kürdoloji kavramları ufuk açıcudur. Anti-Kürdoloji’nin Kürtlerle ilgili gerçeklerin yok sayılması, ortaya çıkmaması ya da çarpıtılması üzerinden şekillendiğini söyleyen Malmisanij’a göre, resmi tarih tezleri çerçevesinde üretilen bu tür metinler, Kürtlerin aslında Türk olduklarını, Kürtlerin bir millet, Kürtçe’nin de bir dil sayılamayacağını kanıtlamaya çalışan propaganda niteliğindeki çalışmalardır. Tarihi, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar giden anti-Kürdoloji çalışmaları, “çerçevesi resmi ideoloji tarafından çizilmiş, güdümlü ve aynı zamanda resmi ideolojinin üretildiği alanlardır.” Dolayısıyla anti-Kürdoloji, Kürtçeye, Kürtlere ve Kürdistan’a dair Yeğen’in “kategorik inkâr söylemi” ve “Türk vatanında Kürt yoktur” olarak tariflediği söylem çerçevesinde üretilen metinleri kapsamaktadır. Ancak Malmisanij’in gizli Kürdoloji kavramı çok daha ilginç bir muhtevaya sahiptir. Kamuoyuna yönelik olan ve yayınlanan çalışmalar olarak anti-Kürdolojiden farklı olarak gizli Kürdoloji, kamuoyuna açık olmayıp, sadece devlet yetkilileri için yapılan çalışmalardır. Devletin değişik üst bürokratları tarafından da hazırlanan bu çalışmalar, devlet tarafından az sayıda bastırılıp, ilgili resmi kurum ve kişilerin bilgisine sunulmuştur. Devlet yetkililerinin etkili ve verimli asimilasyon ve güvenlik tedbirlerini almalarını sağlayacak olan bu gizli Kürdoloji belgeleri, anti-Kürdolojinin aksine, meseleyi gerçekçi bir biçimde tespit etmeleri anlamında, daha objektiftir. Yetkililer, Anti Kürdoloji çalışmalarıyla “dışarıya karşı Kürt yoktur ya da Kürtler Türk’tür derken”, tarihi Osmanlı’nın son dönemlerine kadar giden gizli Kürdolojinin ürettiği iç rapor ve kitaplar aracılığıyla daha realistçe bilgi alışverişinde bulunmaktaydılar. M. Malmisanij, “Anti-Kürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi,” İsmail Beşikçi, Barış Ünlü, Ozan Değer (der.), 65, 69-70

ve Güneydoğu olarak tabir edilen coğrafyalar kültürel-demografik-politik-toplumsal bir altüst oluşu yaşarken, aşiret kategorinin bu söz konusu sosyolojik uzamı anlamanın yegâne aracı olarak ısrarla kullanılması, aşiretin belli iktidar ilişkilerini örten söylemsel bir inşa olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Türklüğün Kürtler ve onların yaşadığı coğrafyalardaki devlet iktidarı aracılığıyla somutlaşan hareketlerini yani Türklük ile Kürtlük arasındaki egemenlik ilişkilerini görünmez kılan bir işlev üstleniyor aşiret kavramı ve onun kullanılma biçimleri.

Kolonyal Bağlam

Dolayısıyla akademik ve siyasi söylemin -bugünden baktığımızda çözümleyici gücünü yitirmiş olan- aşiret kategorisini ısrarlı kullanımı, belli bir varsayımdan hareket edildiğini göstermektedir. Varsayım şu: 'Aşiret Kürtlerin ve onların yaşadığı yerlerin doğası, tözüdür. Dolayısıyla Kürtlerin bilgisine aşireti mercek alarak ulaşabiliriz.'⁴ Bu noktada Kürtlerle meskun coğrafyaların ve oradaki toplumsal ilişkilerin anlaşılmasında hangi kavramların öne çıkarılması gerektiği gibi bir soru akla geliyor. Yukarıda değinildiği üzere cumhuriyetin kuruluşuyla belirginleşen ve radikalleşen merkezileştirme millileştirme aynı zamanda kolonizasyon süreçleri olarak düşünülebilir. Yani devletin ulusal bir kimlik ve hegemonik bir güç oluşturmak için geliştirdiği söylemsel, kurumsal ve ideolojik teknolojiler Anadolu coğrafyasından farklı olarak, Kürtlerle meskun coğrafyalarda kolonizasyon pratiklerine dönüşüyordu. Hem ideolojik-söylemsel ve hem de söylemsel olmayan yani kurumsal düzlemlerde görünür olan bu uygulamalara ve pratiklere hem her zaman belli biçimlerde somutlaşan direncin ve direnişin eşlik ettiği söylenebilir. Kolonizasyon süreçleri ve buna karşı gelişen direniş, çatışmaların, isyanların ölümlerin olağanlaştığı bir olağanüstü hal durumunu somutlaştırıyordu. Dolayısıyla asimile etme, merkezileştirme, millileştirme pratiklerinde, politikalarında ve bunların ortaya çıkardığı direniş ve çatışmalarda somutlaşan kolonyal bağlamı gören bir bakış ancak Kürtlüğün toplumsal uzamını anlamlandırabilir. Buradan hareketle herhangi bir toplumsal uzamın çok katmanlı görünümünü tek bir kategoriyle açıklamanın mümkün olmadığı söylenebilir.

Bu söylenenlerle ilişkili olarak diğer taraftan aşiret kategorisi üzerinden ilerleyen analizler, Kürtlüğün toplumsal uzamını donduran, sabitleyen bir oryantalist/kolonyalist bakışı görünür kılıyor. Zikredilen Avrupa-merkezci düşüncede, Batı,

4 Bu yazının bildiri şeklinde sunulduğu Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinde *Türkiye'de Aşiret Gerçeği Sempozyumu* düzenlendi. 2017 yılında bu türden bir Sempozyumun düzenlenmesi, analitik bir kategori olarak kabul edilen aşiretin 'Kürtlüğün hakikatini' ortaya çıkaracak güce sahip olduğu varsayımını gösteriyor. Bununla birlikte sempozyumun zamanlamasının manidar olduğunu da vurgulamak gerekiyor: Devletin aşiret temsilcileriyle görüşme trafiğinin yoğunlaştığı bir dönemde sempozyum gerçekleşti.

tarihin öznesi, değişimin dinamiği olarak görülürken, Batı-dışı dünya tarihsel gelişimden, dinamizmden nasiplenmeyen durağan bir toplumsal, tarihsel uzam olarak tarif edilir. Sömürgeci-Beyaz öznenin yerli olanı veya Batı-dışı dünyayı değişimden yoksun, tarih-dışı bir nesne olarak görmesine benzer bir biçimde, politik ve akademik analiz içerisinde aşiret kategorisinin kullanılma biçimleri, Kürtlerle meskûn coğrafyaları ve orada yaşayanları değişim dinamiklerinden yoksun bir toplumsal uzam olarak kurguluyor. Dahası aşiret kategorisinin bu tür kullanımları akademik çalışmaların analitik ve eleştirel kapasitesini ortada kaldırıyor.

Feodalizm rabıtası

Aşiret kategorisinin rabıtalandığı diğer bir söylemsel inşa feodalite-feodalizmdir. Hem devletin ve bilimin söyleminde hem de sol düşüncenin domine ettiği kültürel-entelektüel alanda feodalite ile aşiret birbirlerinin ikamesi olarak kullanılmışlardır. Entelektüel alanın ve sol düşüncelerin Kemalist fikriyatın düşünsel hegemonyası altında olduğu 1960 ve 70'li yılların anahtar sözcükleri arasında kalkınmacılık, millicilik, köycülük, anti-emperyalizm ve ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) ile birlikte *anti-feodalizm* de var. Yeğen'in tespit ettiği üzere devletin söylemine 'modernlik öncesinin ortadan kaldırılması gereken belaları'⁵ olarak geçen Kürt sorunu ve Kürtlerle meskun coğrafyalar, Kemalist-sol ve sosyalist entelektüel söyleme *anti-feodalizm* olarak tercüme edilmiştir. Aşiret kavramının ikamesi olarak kullanılan Feodalizm, Feodalite ya da Feodal Dönem, Batı Avrupa'nın tarihi içerisinde belli bir dönemdeki politik yapıyı ve üretim ilişkilerini tanımlamak için kullanılan kategorilerdir. Ancak söz konusu kategorilere oryantalist-kolonyalist bir kısa devre yaptırarak, 1960'lardan itibaren hem akademinin hem de aydınların söyleminde 'doğu' ve orada yaşayanları işaretlemek için kullanılmıştır. Birbirlerini ikame eden bir biçimde kullanılan aşiret ve feodalite kategorileri bir başka ikame görevi görürler: her iki kategori akademik ve politik söylemde ve popüler kültürün farklı alanlarında birleşerek Kürtlüğü/Kürtleri gösteren, ona işaret eden bir anlam yüklenirler. Başka bir ifadeyle, aşiret ve feodalite terimleri, bir taraftan 'Kürtlüğün hakikati'ni açığa çıkaracak kategoriler olarak düşünülmeyle birlikte, Kürtlüğü aynı anda hem gösteren, hem kuran, hem de gizleyen işlevsel kavramlardır.

Dahası Avrupa tarihi bağlamında söz konusu kategoriler, belli üretim biçimine ve politik ilişkilere gönderme yapmak için kullanılırken, akademinin ve aydınların söyleminde 'ilkel ve çağdışı törelerin, vahşi ve dağlı insanların, despot ağaların ve arkaik aşiret ilişkilerinin' yaşandığı bir coğrafyayı 'göstermek' ya da işaretlemek

5 Mesut Yeğen, Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, İletişim Yayınları, İstanbul.

için negatif kategoriler olarak kullanılmıştır. Daha önce vurgulandığı üzere bu tür bir kullanımda, 'doğu' veya Kürtlerle meskûn coğrafyalardaki toplumsal yapı ve ilişkileri, tarih-dışı olarak kuran, mutlaklaştıran, donduran bir işlev yükleniyor feodalite. Aşiret ve feodal kavramları, üzerinden Kürtlük ile Türklük arasında söylemsel ve ideolojik bir ayrımın üretildiği kategorilerdir aynı zamanda. Akademik evrenin ve popüler kültürün farklı alanlarında kullanılma biçimleri Kürtlüğü, ilkel, dağlı ve medeni olamayan olarak işaret ettiği her defasında başka bir şey daha yapıyor: Türklüğü söz konusu terimlerin pozitif olarak kullanılan medeni, çağdaş ve modern olarak kuruyor. Aşiret/feodalite nitelemelerinin Kürtlüğün yerini aldığı bu işlevsel kullanımında Kürtlük bütün çağdışı ilkel değerlerin göstereni olarak işaretlenirken, Türklük bütün çağdaş, ileri, modern ve medeni olduğu düşünülen değerlere ekleniyor. Bu operasyonel ayrım sayesinde Türklük aşirete, feodaliteye dair ne varsa oradan uzaklaşan, modern öncesi olduğu düşünülen her şeyden azade, modernliğin pürüzsüz evreninde konumlanıyor.

Aşiret ve feodalite kavramlarının Türklükle Kürtlük arasındaki egemenlik ilişkileri içerisinde ideolojik terimlere dönüştüğünün belirginleştiği iki alan edebiyat ve sinemadır. Akademik ve politik söylemin her iki kategoriye kullanma biçimlerinin ete kemiğe büründüğü alanlar olarak edebiyat ve sinemada 'doğu', aşiret ve feodaliteden kurtarılması gereken bir toplumsal uzamdır. Cahil, ilkel ve barbar olduğu varsayılan 'doğu'nun bu halde olması, orada yaşayan insanların aşiret ilişkilerini aşamamış olmasıyla ilgilidir. 1960'lardan itibaren Kürtlerle meskun coğrafyaları konu edinen roman ve filmlerin temel izlekleri olan ağalık, töreler ve gelenekler, üretim biçimleri ve insan ilişkileri, kaçakçılık, eşkıyalık, batıl ve arkaik inançlar, ezilen kadın vb. konular, Kürtlerin neredeyse doğası olarak düşünülen 'feodalizm' ve 'aşiret ilişkileri' eleştirisi olarak okunabilir. Dönemin roman, hikâye, biyografik anlatılar ve filmleri bir taraftan Kemalist-sol aydınların ve devlet söyleminin 'doğu'yu ve Kürt sorununu 'modern öncesi kalıntıların diyarı' olarak algılama biçimlerini görünür kılarken, diğer taraftan söz konusu algılama biçimleri sinema ve edebiyatın popüler ve yaygın karakteri sayesinde kitlelerin 'doğu'yu algılama ve düşünme şekillerine dönüşüyordu.

Sonuç

Bruinessen, Kürtlerle meskun coğrafyalarda toplumsal ve politik ilişkilerde aşiret örgütlenmesinin belirginleşmesi ile Tanzimat sonrası gelişen merkezileşme çabaları arasında bir bağlantı olduğunu söylüyor. Belli bir otoriteye ve özerkliğe sahip olan mirliklerin, Osmanlı devletinin müdahaleleriyle gerilemesi, daha küçük ve dağınık olan aşiret ilişkilerini ve ağalıkları ortaya çıkarmıştır. Daha büyük ve toplumsal olarak bir tutkal görevi gören mirliklerin dağılmasıyla ortaya çıkan toplumsal ve siyasi boşluğu dolduran aşiretler, sonraki süreçlerde bizatihi dev-

letin kendisi tarafından önce Ermeni soykırımında daha sonra Kürt meselesini idare etmede desteklenmişlerdir.⁶ Aşiretin toplumsal bir olgu olmanın ötesinde söylemsel ve ideolojik bir inşa olması ile devletin aşiretler ve onların temsilcisi olarak muhatap aldığı figürlerle ilişkisi bir tür yönetme, idare etme ilişkisidir. Aşiretin söylemsel ve ideolojik bir işlev üstlenmesi ile bir yönetme pratiği olarak aşiretlerle ilişkiler birbirleriyle çelişen iki hat değil, birbirlerini destekleyen süreçler olarak değerlendirilmelidir. Çünkü kolonizasyon süreçleri ve ona karşı özellikle 1980'lerden sonra belirginleşen direnişin, kırsal ve kentsel alanlarda ortaya çıkardığı toplumsal alt-üst oluşta ortadan kalkan ya da başka ilişkilere biçimlere, fikirlere, duygulara eklenerek etkisini yitiren aşiret ve aşiret temsilcileri olarak muhatap aldığı figürler devlet açısından tahkim edilmesi gereken bir cephe ve söylem aynı zamanda. Peki devlet iktidarı açısından bir yönetim pratiği olarak aşiret nasıl iş görür? Osmanlı devletinin son dönemlerinde başlayan Cumhuriyet'in kuruluşuyla farklı biçimler alarak radikalleşen merkezileşme, millileştirme görünümündeki kolonyalist süreçler aynı zamanda Kürt meselesini ortaya çıkaran süreçlerdir. Başka bir ifadeyle söz konusu süreçler ve onların ortaya çıkardığı dirençler, devlet iktidarları açısından Kürtlerle meskun coğrafyaların bir sorun olarak algılanmasını ortaya çıkardı. Bu bağlamda bir yönetim pratiği olarak aşiret ve onların temsilcisi olarak kabul edilen aşiret liderleri devlet açısından Kürt meselesini yönetilebilir işlevsel aygıtla dönüştü. Kısacası devlet iktidarları açısından aşiret temsilcileriyle varılan mutabakatlar, müzakereler ve anlaşmalar kolonizasyon süreçlerine karşı gelişen dirençlerin ve Kürt kimliğini merkeze alan politik hareketlerin yaygınlaşmasını sınırlayan ya da bastırmasına yarayan işlevsel araçlardır.

KAYNAKLAR

- WALLERSTEIN, Immanuel (2000), **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Metis Yayınları, İstanbul.
- YEĞEN, Mesut (2013), **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bruinessen, von Martin 2015, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MALMİSANIJ, Mehmet (2011), "Anti-Kürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi", Barış Ünlü - Ozan Değer, (der.), **İsmail Beşikçi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

6 Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, İletişim Yayınları, İstanbul.